

**ЖАНУБИ-ҒАРБИЙ НАМАНГАН АРЕАЛИ ҚИПЧОҚ ТИП ШЕВАЛАР
ШОХОБЧАСИНИНГ ФОНЕТИК-ФОНОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ
ФОНЕТИКО-ФОНОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВЕТВИ ДИАЛЕКТОВ
КИПЧАКСКОГО ТИПА ЮГО-ЗАПАДНОГО НАМАНГАНСКОГО АРЕАЛА
PHONETIC AND PHONOLOGICAL FEATURES OF THE SOUTH-WESTERN NAMANGAN
DIALECT**

И. Дарвишов

Аннотация

Мақолада жануби-ғарбий Наманган диалектал ареалидаги шимолий ва марказий ҳудуд қипчоқ шеваларининг фонетик-фонологик таснифи ҳақида фикр юритилган.

Аннотация

В статье рассматривается фонетико-фонологическая классификация диалектов северной и центральной зоны диалектального ареала юго-западного Намангана.

Annotation

The article investigates the phonetic and phonological classification of northern and central variant of the areal of south-western Namangan dialects.

Таянч сўз ва иборалар: шевалар ареали, шева шохобчаси, қиёсий-тарихий генезис, этник ва этномаданий алоқалар, этнолингвистик жараён, фонетик-фонологик структура, сингармонизм.

Ключевые слова и выражения: ареал диалектов, отрасль диалекта, сравнительно-исторический генезис, этнические и этнокультурные связи, этнолингвистический процесс, фонетико-фонологическая структура, сингармонизм.

Key words and expressions: areal of dialects, dialect variant, comparative-historical genesis, ethnic and ethnocultural relations, ethnolinguistic process, phonetic and phonologic structure, syngarmonism.

Диалектологик майдон нуқтаи назаридан жануби-ғарбий Наманган шимолий ва марказий ареали шевалари гуруҳи шева хусусиятларига кўра қипчоқ лаҳжаси бўлганлиги сабабли ҳам уларнинг фонетик-фонологик хусусиятларида катта тофовут ва кескин фарқланувчи жиҳатлар кўзга ташланмайди. Фақат лексик хусусиятлари қисман фарқ қилади. Бунга асосий сабаб шимолий ҳудуднинг қарлуқ лаҳжалари ареалига жуда яқин жойлашганлигидадир.

Жануби-ғарбий Наманган шимолий ва марказий ареали шевалар гуруҳи ўзида қипчоқ лаҳжаси фонетик-фонологик хусусиятларини акс эттиради. Бироқ мазкур диалектал ареалнинг айрим аҳоли сони унча кўп бўлмаган кичик ҳудуд ва майдонларида қарлуқ лаҳжасига мансуб шева вакиллари истиқомат қилаётганлиги учун қарлуқ шеваси унсурлари ҳам мавжуд. Мана шу жиҳатларни ҳисобга олган ҳолда бу икки йирик шева ареалини қуйидаги шохобчаларга ажратиб ўрганишни лозим топдик.

1. *Қипчоқ тип шевалар шохобчаси:* Тўрақўрғон туманидаги Оқтош қишлоғидан бошлаб, Шимолий Фарғона каналининг

жануби-ғарбида жойлашган йигирматта қишлоқ; Мингбулоқ туманининг (Жомашов, Гулбоғ, Дамкўл, Уйчи қишлоқларидан ташқари) барча қишлоқлари; Поп туманининг ўттизта қишлоғи киради.

2. *Қипчоқлашган қарлуқ шохобчаси:* (аралаш) тип: Мингбулоқ тумани Жомашов, Гулбоғ, Дамкўл, Уйчи қишлоқлари.

3. *Қарлуқ тип шохобчаси:* Поп тумани Пунгон, Уйғур, Санг, Ғурумсарой, Марғизор, қишлоқлари [6.38].

Жануби-ғарбий Наманган диалектал ареали шимолий ва марказий ҳудудида миқдор жиҳатидан қипчоқ лаҳжаси унсурлари қарлуқ лаҳжаси унсурларидан кўплиги билан характерланади.

ЖҒН шимолий ва марказий ареали қипчоқ тип шевалар шохобчасида унли ва ундош фонемаларнинг миқдорий ва сифат белгилари ўзбек тилининг бошқа қипчоқ шеваларидан деярли фарқланмайди. Ҳудуд шевасида 8 та унли, 22 та ундош фонема мавжуд бўлиб, улар ўзининг миқдор ва сифат белгилари билан марказий таянч шаҳар шеваларидан фарқ қилади [15.20-21,17.3-14,19.51,3.16].

Жануби-ғарбий Наманган
диалектологик ареалининг шимолий

И. Дарвишов – АНДУ, катта илмий ходим-изланувчи.

ва марказий худуд қипчоқ тип шевалар шохобчаси таркиби “й”ловчи ва “ж”ловчилардан иборат.

Шу ўринда айтиб ўтиш керакки, туркий тиллардаги “й”лашиш ва “ж”лашиш масаласидаги “уларнинг қайси бири бирламчи?” деган саволга ҳалигача аниқ бир жавоб, хулоса ёки тўхтаб йўқ. Шундай бўлишига қарамай, бу масалани маълум даражада ёритишга бағишланган турли фикрлар, илмий ишлар эълон қилинган [1.192;4.261-270;12.14].

Мазкур шаҳобча таркибидаги шеваларда ж аффрикатиининг қўлланиш доираси бир хил эмас. Худуднинг Кичик Қурама, Катта Қурама (Тўрақўрғон т.), Кенагас, Қорақалпоқ, Найман, Майдамиллат, Бешсари, (Поп т.); Чордона, Момохон, Қолғандарё, Бешсерка, Найман, Қайроғочовул, Ингичка, Қирқчек, (Мингбулоқ т.) шеваларида сўз бошида й ўрнида ж ишлатилади. Бу йирик қишлоқлар аҳолиси, асосан, Сирдарё оқимининг чап соҳилида

истиқомат қиладилар [18.27,20.9]. Уларни биз ЖҒН диалекти шимолий ва марказий худуднинг “ж”ловчи қипчоқ лаҳжаси гуруҳга киритдик. Жануби-ғарбий Наманган қипчоқ шеваларининг фонологик жиҳатларини ёритишда “ж” аффрикати ҳал қилувчи белгилардан бири эканлиги ҳақидаги қарашларга таянамиз [17.252; 10.16, 2.7; 13.5; 9.279].

ЖҒН шеваларида мавжуд бўлган товушларни ифодаловчи белгилар ва уларнинг алфавит кўриниши қуйидагича: *а[ə]*, *б, в, г, ғ, д, е[э]*, *ж[дж]*, *з, и[ъ,ь]*, *ы, й, к, қ, л, м, н, о [ө]*, *п, р, с, т, у, ў [у]*, *х, ч, ш, ў [ө]*, *нг (н), ҳ*.

Жануби-ғарбий Наманган шимолий ва марказий ареали шевалари гуруҳи фонетик-фонологик сатҳида умумқипчоқ ёки айнан мазкур шевалар *унлилариға* хос бўлган белги-хусусиятлар:

1. ЖҒН шимолий ва марказий ареали қипчоқ тип шевалар шохобчаси унли фонемалари қуйидаги кўринишга эга:

	тил олди		тил орқа	
	лабланмаган	лабланган	лабланмаган	лабланган
<i>тор унлилар</i>	И	У	-	У
<i>ўрта-кенг унлилар</i>	е(э)	Ө	-	ў
<i>кенг унлилар</i>	ө(а)	-	-	о(э)

2. Олд ва орқа қатор жуфтлари бўлган унлилар сингармонизмнинг танглай уйғунлиги (танглай гармонияси) ва лаб уйғунлиги (лабиал гармония)қонуниятига амал қилади ҳамда маъно фарқлаш хусусиятига эга: *бөқө*: (бу ёққа), *бақэ* (бақа), *сов* (соғ), *сөв*(соғмоқ: сигир соғмоқ), *сөв* (сепмоқ); *ўр* (ўтни ўрмоқ), *өр* (сочни ўрмоқ); *уч* (сон, рақам), *үч* (учмоқ, парвоз қилмоқ), *үч* (учи, найзанинг учи); *ун* (русча мука), *үн* (овоз, унмоқ, ўсмоқ), *тут* (дарахт), *түт* (ушламоқ), *туз* (русча соль), *туз* (тузмоқ) каби.

3. Наманган шаҳар шеваларида ва адабий тилда умумтуркий а унлиси *ө<а>о* типда дивергенцияга учраган. Жануби-ғарбий Наманган диалекти барча қипчоқ шевалари шохобчаларида умумтуркий **а**: *айақ*, *азик*, *аҳсақ* тарзида сақланмаган, балки адабий орфографик *о* фонемасига сўз бошидагина мос келади: *анор* (анор), *оҳсоқ* (оқсоқ), *озық* (озик), *омо* (аммо) каби.

4. ЖҒН қипчоқ шевалари шохобчалари ареалида сингармонизм қонуниятига амалдалиги учун биринчи бўғин таркибидаги **о** га кейинги бўғиндаги унлилар мослашади: *ўзак* бўғинларида – *пахто*(пахта), *монты* (манти), *орық* (арик), *болық* (балиқ), *қотық* (қатик);

ўзакка аффикслар қўшилганда – *боромон* (бораман), *қоломон* (қоламан), *толлор* (толлар), *чоллор* (чоллар), *боллор* (болалар) каби.

5. Жануби-ғарбий Наманган диалекти шимолий ва марказий ареали қипчоқ шевалари шохобчаларида унлилар чўзиқлик ва қисқалик белгиси сўзга услубий маъно беради:

– оддий чўзиқлик оддий даражани, иккиламчи чўзиқлик сифатнинг ортторма даражасини ҳосил қилади: “й” ловчиларда: – *ка:та* (катта), “ж” ловчиларда: *урик* (йирик, катта) – *ури:к* (ўта катта), *узоқ* (узоқ, олис) – *узо:қ* (жуда узоқ, жуда олис), *муз*– *му:з* (роса совуқ), *қайноқ* – *қа:йноқ* (ўта иссиқ), *жа-жа*:(жуда), *гупу* – *гу:ппи* (чорпахил, тўла одам) каби;

– буйруқ-истак майлидаги феълларнинг маъно қирраларини фарқлашга хизмат қилади: *бор* (соғ буйруқ – бор)//*бо:р* (ялиниш: боргин), *ўқи*//*ўқи:* (ўқигин), *ёоз*–*ёо:з* (ёзгин), *ёоза:й* (ёзай), *чиқ* – *чи:қ* (чиққин), *қоро* – *қоро:* (қара, кўргин) каби.

Жануби-ғарбий Наманган шимолий ва марказий ареали шевалари гуруҳи фонетик-фонологик сатҳида умумқипчоқ ёки айнан

ТИЛШУНОСЛИК

мазкур шевалар *ундошларига* хос бўлган белги-хусусиятлар:

1. ЖҲН шимолий ва марказий ареали қипчоқ тип шевалар шоҳобчаси ундош фонемалари қуйидаги кўринишга эга:

овоз ва шовқиннинг иштирокига кўра	Ҳосил бўлиш ўрнига кўра		бўғиз товуши	чуқур тил орқа	саёз тил орқа	тил ўрта	тил олди	лаб товушлари	
	ҳосил бўлиш усулига кўра							лаб-лаб	лаб-тиш
Шовқинлилар	портловчи	жарангсиз		қ	к	[к]	т, ч	п	
		жарангли			г	[г]	д, ж	б	
	сирғалувчи	жарангсиз	ҳ	х	[х]		с, ш		
		жарангли		ғ			й	з	[вʷ]
овоздорлар (сонорлар)	ён товуш						л		
	титроқ товуш						р		
	бурун товуши			ң	[ң]		н		М

Изоҳ: жадвалда катта қавслар билан берилган ундошлар фонемаларнинг нутқ жараёнидаги вариантларидир.

2. Диалект “й” ловчи гуруҳ шеваларида $f > в, б > в, п > в, г > й$ алмашинуви кузатилади: *лов*(лаб), *тов* (тоб - иссиқ маъносида), *дивар* (деб юбор), *тэва* – (тепа), *сөв* (сепмоқ), *тов* (топмоқ), *туйун* (тугун), *сийир* (сигир) каби; “ж” ловчиларда эса, “й” ловчилардан фарқли ҳолатда: $у > ө: ҳоқимат$ (ҳукумат), *ҳонар* (ҳунар) каби фонетик-фонологик жараёнлар кузатилади. Бундан ташқари интервокал ҳолатда $п > б$ га ўтиши: *қоби* (қопи), *кўби* (кўпи) каби ҳолатлар барча ўзбек қипчоқ шеваларидаги кабидир;

3. Жануби-ғарбий Наманган диалектининг қипчоқ шоҳобча шеваларида айрим сўзлардагина сўз бошида $[т] > [д]$ жаранглашади: *довуш* (товуш); “ж” ловчиларда: *толо* (дала), *тўппи* (дўппи) каби, бироқ барча ўзбек қипчоқ шеваларидаги мавжуд бу ҳодиса бошқа [8.281, 1.73, 10.36, 12.14]. қипчоқ шеваларидагидек кўпчиликни ташкил этмайди;

4. Шевада нутқ оқимида юзага келувчи ва ўзлашган сўзлар таркиби билан биргаликда кириб келган ёки уларнинг ўзлаштирилиши кечимида шаклланган дифтонглар мавжуд. Дифтонг жипс талаффуз этилган ёндош унлидир. Сўзларда бундай талаффуз этилувчи ёндош унлилар тилшуносликда дифтонг номи билан атаб: “икки унлининг бир бўғинда бирикиб келишидир” - деб изоҳланади [11.78;3.19]. Уларнинг артикуляциясида ҳам ўзига хос томони бор. Чунончи, ҳар бир товуш артикуляциясида уч фаза: экскурсия, кечим, рекурсия фазалари бўлади. Ўзбек тилидаги сўзлар таркибида эса, одатда, унлилар қатор, ёнма-ён қўлланмайди ва у сўзнинг бўғинларидан бири марказига ўрнашади, унинг энг баланд нуқтаси ҳисобланади. Унинг олдидаги ундошнинг артикуляцион рекурсияси шу унлининг артикуляцион экскурсиясига, шу унлининг артикуляцион рекурсияси кейинги ундошнинг артикуляцион экскурсиясига тўғри келади. Шунинг учун, бўғин товушлари ўзаро

туташган ҳолда бир бутунликни олиб талаффуз этилади. Бироқ бу товушлар ўртасидаги бирининг устида бири берилган артикуляцион рекурсия ва экскурсиялар бўғиндаги товушларнинг талаффуз этилишида аниқлик, яққоллик, алоҳидаликни таъминлайди [11.80-81].

Жануби-ғарбий Наманган ҳудуд қипчоқ шеваларида $[р]$ фонемаси билан бошланувчи олинма сўзлардан “ўрис(рус) сўзида, сандҳи (*sandhi* – бунда икки сўзнинг талаффузи жараёнида олдинги сўз нихоясидаги ундош кейинги (бошланувчи сўз) товушга мослашади ёки дастлабки сўзнинг охириги товуши (кейинги сўз унли билан бошланса) жаранглашади: **бөлакэдэм// бөлагэдэм** (ад.т.: бошқа (ўзга) одам) каби ҳолатларда: *ҳәўла* (ўлақол), *ҳойронўлдим* (ҳайрон бўлдим), *қўйўрөв* (қўйиб юбор), *одоўөлдъ* (тамом бўлди) каби бир қатор туркий бирликларда, “ж”ловчи қипчоқларда эса, *йэккәнчъ* (иккинчи), *йэшкъ* (эчки), *йэки* (икки), *ўйтвар* (айтиб юбор)каби сўзларда дифтонглашиш ҳодисаси учрайди. Лекин бу фонетик жараён мазкур диалектал ареалда жуда санокли туб сўзлар доирасида амал қилади, кўплаб қипчоқ тип диалектларидагидек [8.169;1.78;10.48;12.27], (*ўўраза*, *ўөрозо* (рўза), *ўўрамол* (рўмол), *ўиризо* (ризо, рози каби) умумий тус олмаган. Бироқ, юқоридагидек, сандҳи ҳолатлар доирасида улар миқдори кўпроқ;

5. Прага лингвистик мактабининг фонологик концепцияси бўйича, бир хил қуршовда эркин алмашиниш муносабатида бўлган икки товушнинг бири ўрнида иккинчисининг келиши маънога таъсир этмаса, бу товушлар бир фонеманинг турли факультатив вариантлари ҳисобланади. Булар одатда эркин алмашиниш муносабатида муайян белгисига кўра ўзаро яқин бўлган товушлар бўлади [14.135]. Масалан, *товуш-довуш; дўппи-тўппи; -кина,-гина; -га,-ка,-қа*

кабилар. Лекин маълум умумий белгига эга бўлмаган товушлар бундай муносабатга киришмайди.

Шуниси характерлики, жануби-ғарбий Наманган шеваларида ана шундай товушларнинг ҳам ўзаро эркин алмашиш дистрибуцияси кузатилади. Хусусан, *с, ш, ч, т* ундоши локаллик белгисига кўра ҳам, акустик белгисига кўра ҳам, пайдо бўлиш усулига кўра ҳам бўғиз ундоши бўлган *ҳ* га ўхшамайди. Шундай бўлишига қарамасдан, сўзнинг турли позицияларида бу товушларнинг ўзаро маънога таъсир этмаган ҳолда эркин алмашилиши кузатилади. Туркий сўзларда: *с//ҳ: энэхинькь* (онасиники), *этэхинькьдэ* (отасиникида), *болэхьдэ* (боласида) каби. Бу жиҳатдан шева туркий тиллар оиласига мансуб бошқирд тилига хос бўлган хусусиятни ўзида намоён қилади. Бошқа туркий тилларда учинчи шахс эгаллик шакли *-си*, бошқирд тилида доимо *-ҳи* шаклида қўлланилади [5.12]. Шунингдек, сўз боши ва ўртасида *с* ундошининг *ҳ* ундошига алмашилиши кузатилади. Масалан, *соқол-ҳоқал, оқсоқол-оқҳоқал* [5.85] каби.

Сўзнинг турли ўринларида талаффуз қулайлигига эришиш ҳаракати ва мақсади сабабли сўз бошида ўзлашмаларда *ҳ* товуши *хь* тарзида, сўзнинг бошқа позицияларида аслидай алмаштирилиб қўлланади: *хьстаж* (стаж), *хьстадийон* (стадион), *ҳистанок* (станок), *ҳистакан* (стакан), *ҳустуден* (студент) каби;

ш//ҳ: моҳийна (машина), *ҳомғолот* (шамғалат), *ҳилпиқ* (шилпиқ), *ҳиширмоқ* (шиширмоқ), *ҳьшиша* (шиша) каби;

ч//ҳ: ҳоҳчоймо (чақчайма), *ҳақанглама* (чаканглама), *ҳовдиш* (чойжўш, қумғон), *ҳирамма* (чиранма), *ҳўккала* (чўккаламоқ) каби. Ҳудуд шеваларида сўз охиридаги *ш* ва *ч*

ундоши ўрнида *ҳ* ундошининг қўлланиши деярли кузатилмайди.

т//ҳ: ўҳлатмоқ (ўтлатмоқ), *қаҳнамоқ* (қатнамоқ), *иҳтивар* (итқиб юбор), *иҳти* (ирғитмоқ) каби [7.77].

Бу далиллар шуни кўрсатадики, жануби-ғарбий Наманган шеваларида *ҳ* ундоши жуда фаол қўлланади ва турли позицияларда *с, ч, ш, т* ундошлари ўрнида алмашилиб кела олади. Бу эса шева вакилларининг буюк Маҳмуд Кошғарий мансуб бўлган туркий шева билан генетик боғлиқлигини кўрсатади. Чунки у ўзини унли билан бошланган сўзлар олдида *ҳ* ундошини орттириб қўллайдиган уруққа мансублигини кўрсатган эди [21.17].

Шева материаллари бизга ўзбек халқининг этногенетик, этнографик хусусиятлари ҳақида қимматли маълумотлар берадики, бундай маълумотларни бошқа ҳеч бир манбадан ололмаслик мумкин.

Воқеликлар моҳиятни ёритгани каби, шева хусусиятларини ўрганиш орқали умумўзбек тилининг табиати очилади. Шундай экан, ўзбек шеваларини тўлиқ ўрганмасдан туриб умумўзбек тилининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида атрофлича фикр юритиш мумкин эмас.

Наманган вилоятининг жануби-ғарбий ҳудудида жойлашган қишлоқ қипчоқ шеваларида ўзбек тилининг бошқа шеваларида учрамайдиган ёки кам учрайдиган ўзига хос фонетик, лексик, морфологик хусусиятлар кузатиладики, биз мазкур ареални таснифлашда унинг айрим фонетик-фонологик хусусиятларигагина тўхталдик. Зеро, ўзбек шеваларидаги кўплаб тил ҳодисаларини таҳлилга тортиш, воқеланиш позицияларини аниқлаш ва сабабларини ёритиш умумўзбек тилининг ўзига хос хусусиятларини объектив ёритишда катта аҳамиятга эга.

References:

1. Abdullaev F. Fonetika xorezmskix govorov. – T.: Fan, 1967.
2. Aliev A. Yu. Uychinskiy govor uzbekskogo yazyka. AKD.– T., 1960.
3. Ashurboyev S. O'zbek dialektologiyasi.–T.: TDPI, 2013.
4. Gadjieva N.3. Problemy tyurkskoy areal'noy lingvistiki: Sredneaziatskiy areal. –M., 1975.
5. Grammatika bashkirskogo literaturnogo yazyka. – Ufa, 1981.
6. Darvishov I. Janubi-g'arbiy Namangan dialektik areali va uning ayrim fonetik va morfologik xususiyatlari. "Til va adabiyot ta'limi" jurnali. – 2014 yil, 11-son.
7. Darvishov I. Janubi-g'arbiy Namangan shevalarida "h" undoshining qo'llanish xususiyatlari. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnali. – 2014 yil, 3-son.
8. Dmitriev N.K. Vstavka vyipadeniy glasnykh i soglasnykh v tyurkskix yazykax. – ISGTYa.I.
9. Dmitriev N.K. Neustoychivoje polozenie sonornyx r, l, n v tyurkskix yazykax. – M, 1963.
10. Ishaev A. Mang'it shevasining ba'zi bir fonetik xususiyatlari. O'DM. II. – T., 1963.
11. Mirtojiyev M.M. O'zbek tili fonetikasi. –T.: Fan, 2013.
12. Muhammadjonov Q. Janubiy Qozog'iston o'zbek shevalari. – T.: Fan. 1981.
13. Nasirov SH. Kokandskiy govor uzbekskogo yazyka. – T., 1965.
14. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. II jild.– T.: "Akademnashr". 2012.
15. Polivanov Ye.D. Uzbekskaya dialektologiya i uzbekskiy literaturnyy yazyk. – T.: Uzgosizdat, 1933.
16. Reshetov V.V. Uzbekskiy yazyk. – T., 1959.
17. Reshetov V.V. O'zbek shevalarining klassifikatsiyasi. O'TA. – T., 1966, 1-son.
18. Tolstova L.S. Karakalpakki Ferganskoy doliny. – Nukus: Karakalpakskoe gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1959.
19. SHoabdurahmonov SH. O'zbek adabiy tili. –T.: O'zdamnashr, 1967.
20. Ergashev A.A. Andijon viloyati etnotoponimlarining areal-onomastik tadqiqi. Diss. avtoref. – T., 2012.
21. Qoshg'ariy Mahmud. Devonu lug'atit turk. 1-tom. – T., 1960.